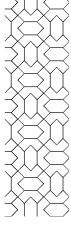

CITATION

Halil ÖZTÜRK, "The Disputes Between the Hanafi Kalam Scholars of Samarkand and Bukhara According to Ibn al-Humam", *Bozok University Journal of Faculty of Theology [BOZİFDER]*, 18, (2020/18) pp. 175-203.

İBNÜ'L-HÜMÂM'A GÖRE SEMERKANT VE BUHARA HANEFÎ KELÂM ÂLİMLERİ ARASINDAKİ İHTİLAFLAR

The Disputes Between the Hanafi Kalam Scholars of Samarkand and Bukhara According to Ibn al-Humam

Halil ÖZTÜRK

Dr. Öğr. Üyesi,

Yozgat Bozok Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü.

Assist. Prof.,

Yozgat Bozok University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences.

halilozturk@yobu.edu.tr, Orcid: 0000-0001-8356-6357.

Öz

İbnü'l-Hümâm Hanefî-Mâtürîdî kelâm düşüncesinin müteahhirîn dönemi âlimleri içerisinde önemli bir yere sahiptir. İslâmî disiplinler içerisinde özellikle fıkıh ve kelâm ilminde ön plana çıkmıştır. Kelâm alanında yazdığı el-Müsâyerefi'l-akâidi'l-münciyefi'l-âhire adlı eserinde İslâm'ın inanç esaslarını müteahhirîn döneminde kullanılan kelâmî metodolojiye uygun bir şekilde oluşturmuştur. İbnü'l-Hümâm, meseleleri ele alışı ve izahında Mu'tezile, Eş'ariyye gibi mezheplerin görüşlerini de ele almış, kendi görüşlerini/tercihlerini de açıkça zikretmiştir. Ayrıca Hanefî-Mâtürîdî kelâmî çizginin kendi içerisindeki ihtilaflara da değinmiştir. İhtilafları ortaya koyarken "Hanefîlerin Semerkant ve Buhara ulemasının bu konuda ihtilafları vardır" diyerek onların hangi konularda farklı düşündüklerini delilleriyle ortaya koymuştur. Semerkantlıların imamı olarak Mâtürîdî'yi belirtirken, Buharlılar için böyle bir kayıta bulunmamakla birlikte bazen isim de vermiştir. Semerkant ve Buharalı Hanefî âlimler arasındaki kelâmî ihtilafların tekvîn sıfatının ezeli olup olmadığı, kâfirin duasının kabul edilip-edilmeyeceği, fiillerin zatında güzel ve çirkin olup olmadığı ve bunun akılla bilinebilirliği, kendisine davet ulaşmayan kimsenin dinî konumu ve imanın yaratılmışlığı konularında olduğunu belirtmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Hanefîlik, İbnü'l-Hümâm, Semerkant, Buhara.

Abstract

Ibn al-Humam has an important place among the Hanafi-Maturidi scholars of the Kalam in the müteahhirîn period. Within Islamic disciplines, he has come to the fore especially in fiqh and theology of the Kalam. In his work *Al-Musayere Fi'l-Akaidi'l-Munjiye Fi'l-ahire*, which he wrote in the field of Kalam, he established the faith principles

KAYNAKÇA

Halil ÖZTÜRK, "İbnü'l-Hümâm'a Göre Semerkant ve Buhara Hanefî Kelâm Âlimleri Arasındaki İhtilaflar", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]*, 18, (2020/18) ss. 175-203. **Makale Geliş T.:** 21.09.2020 **Kabul T.:** 28.10.2020

Makale Türü: Araştırma Makalesi.

of Islam in accordance with the kalam id methodology which had been used during müteahhirîn period. Ibn al-Humam has addressed the views of sects such as Mu'tezile and Ash'ariyya in his handling and explanation of the issues, besides he has also mentioned his own views and preferences clearly. Moreover he has mentioned the conflict within the Hanafi-Maturidi school itself. In setting the sedisputes out, he wrote that 'The ulama of Samarkand and Bukhara of the Hanafis have disputes in this regard' and revealed what issues they thought differently with their evidence. While he refers to Maturidi as the imam of Samarkand, he hasn't referred to a specific name as the imam of Bukhara but sometimes given names for the Bukhara. He stated that the theological conflict between the Hanafi scholars of Samarkand and Bukhara was on subjects such as whether 'tekvin' is eternal or not and whether prayers of disbelievers will be accepted and whether the deed of human being is good or bad in itself and it can be known using mind and on the position of a person who couldn't get the message and on the creation of faith.

Keywords: Kalam, Hanefis, Ibn Al-Humam, Samarkand, Bukhara.

GİRİŞ

İslam düşüncesinde ortaya çıkan birtakım problemler neticesinde mezhepler ihtiyaçtan dolayı oluşmuştur. Sahabe arasında ortaya çıkan sorunlar Hz. Peygamber ve vahiy tarafından ihtilafa meydan vermeden çözüme kavuşturulmuştur. Asıl sorun Hz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkmıştır. Peygamber gibi bir otoritenin varlığından mahrum kalan Müslüman toplum yeni meydana gelen problemlere çözüm üretmede başarılı olamamıştır. İlk olarak Hâricîlerin Sıffîn savaşında (37/657) iman-amel ilişkisi ve büyük günah işleyeninin durumu hakkında ileri sürdükleri tekfir söylemiyle başlayan firkalaşmalar; devamında Mürcie, Mu'tezile, Şîa, Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye gibi ekollerin/okulların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu firkalar birbirleriyle fikrî planda mücadele ederken zamanla kendi içerisinde farklı düşünceler taşıyan müntesipleri vasıtasıyla da tâli kollara ayrılmıştır. Bu da firkaların, kendi içlerinde bile farklı muhalif grupların meydana geldiğini göstermektedir. Yani hiçbir fırka genel görüşleri hariç, fikirlerin tamamında ittifak halinde olmamıştır. Mezheplerle ilgili makâlât, fırka, milel ve nihâl tarzında yazılmış eserlere bakıldığında bir fırkanın kollarının sayısı ve bu kolların birbirinden farklı görüşlerinin olduğu açıkça görülmektedir.¹

¹ Bk. Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-islâmiyyîn ve'h-tilâfi'l-musallîn*, haz. Helmut Ritter (Beyrut: Dâru'n-Neşr, 4. Baskı, 2005), 86-131; *Ebu'l-Muzaffer el-İşferâyîni, et-Tebîr fi'd-dîn*, thk. Kemal Yûsuf el-Hût (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1983), 45-63;

Selefiyye ve Eş'ariyye ile Ehl-i sünnet ve'l-cemaât olarak nitelendirilen Mâtürîdîlik,² olduğu andan günümüze kadar Müslüman toplumun belli kesimi tarafından kabul görmüş bir kelâm okuludur. Önce-leri Hanefîlik olarak anılan Mâtürîdîlik, Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin (ö. 508/1114) eserlerinde Mâtürîdî'yi Ehl-i sünnet'in imamı, hidâyet rehberi ve kelâmcıların lideri şeklinde nitelemesi, Mâtürîdî'nin görüşlerine genişçe yer vermesi ve sistemli bir şekilde bu görüşleri takdim etmesi sayesinde bu isimle tanınmaya başlamıştır. Mâtürîdî okulu olarak bilinmesi de bu süreçten sonra yaygınlık kazanmıştır.³

Kaynaklarda uzun süre Mâtürîdî isminin ön plana çıkmamasının birçok sebebi üzerinde durulmaktadır.⁴ Bu sebeplerden belki de en önemlisi Hanefî çevrenin taşıdığı Ebû Hanîfe'nin otoritesinin sarsılacağı endişesidir.⁵ Müteahhirîm dönemi Mâtürîdî düşüncesinin önemli simalarından birisi olan İbnü'l-Hümâm dahi-her ne kadar üstat, şeyh⁶ gibi nitelemelerde bulunsada- Mâtürîdî'den sürekli olarak 'Hanefîlerin Semerkant âlimlerinden biri' olarak bahsetmektedir.⁷ O, Mâtürîdîliği bir mezhep olarak kabul etmekten ziyade Hanefîliğin içerisinde de-

Abdülkerîm eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. M. Seyyid Kılânî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2. Baskı, 1975), 1/46-83.

² İsmail Hakkı İzmirli, *Muhassal*, haz. Refik Ergin (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2014), 100.

³ Ebü'l-Muîn en-Nesefî, *Tebseratü'l-edille fî usûli'd-dîn*, thk. Hüseyin Atay (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 1/19, 37-39, 40-42, 184, 256 vd.; a.mlf. , *Bahru'l-kelem*, thk. S. Yusuf Ahmed (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 78-79; M. Sait Yazıcıoğlu, "Mâtürîdî Kelâm Ekolünün İki Büyük Siması: Ebû Mansûr Mâtürîdî ve Ebü'l-Muîn Nesefî", *İmam Mâtürîdî ve Maturidîlik*, haz. Sönmez Kutlu (Ankara: Otto Yayınları, 6. Baskı, 2016), 167.

⁴ Bu sebepler için bk. M. Sait Yazıcıoğlu, *Mâtürîdî ve Nesefî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı* (Ankara: MEB Yayınları, 1997), 9-11; Şaban Ali Düzgün, "Semerkant İlim Havzası ve Mâtürîdî", *Mâtürîdî'nin Düşünce Dünyası*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2011), 23-25; Sönmez Kutlu, "Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâtürîdî", *İmam Mâtürîdî ve Maturidîlik*, haz. Sönmez Kutlu (Ankara: Otto Yayınları, 6. Baskı, 2016), 60-61. Şükrü Özen, "Mâtürîdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/147-148.

⁵ Kemal Işık, *Mâtürîdî'nin Kelâm Sisteminde İman Allah ve Peygamberlik Anlayışı* (Ankara: Fütüvvet Yayınları, 1980), 10; Halil İbrahim Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi* (Ankara: TDV Yayınları, 2016), 244.

⁶ Kemal İbnü'l-Hümâm, *Kitâbü'l-Müsâyere* (Kitâbü'l-Müsâmere ile birlikte) (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1979), 157, 332.

⁷ İbnü'l-Hümâm, *Kitâbü'l-Müsâyere*, 85, 147, 154, 157, 159, 166, 332.

ğerlendirmektedir. Bu da Ebû Hanîfe'nin fikhî olduğu kadar itikâdî anlamda da mezhebin imamı olarak kabul görmesinden kaynaklanmaktadır.

İbnü'l-Hümâm, Gazzâlî'nin er-Risâletü'l-kudsiyye adlı eserine önce ihtisar yapma düşüncesiyle başladığı daha sonra ise eserin başına bir mukaddime ve son kısmına da bir hâtîme yazmak suretiyle müstakil hâle getirerek yazdığı el-Müsâyere'de Hanefî mezhebinin itikattaki farklı görüşlerini Semerkant ve Buhara âlimlerinin ihtilaflarından hareketle ortaya koymaktadır. Semerkant âlimlerinin lideri olarak Mâtürîdî'yi takdim ederken Buharalılar için böyle bir belirlemede bulunmamaktadır. Bu farklılıklar; tekvîn sıfatının ezeli bir sıfat olup olmaması, kâfirin duasının kabul edilip edilmeyeceği, hüsün ve kubuh meselesinin aklîliği, kendisine davet ulaşmayan kişinin sorumluluk durumu ve imanın yaratılmış olup olmadığıdır.

Hanefî-Mâtürîdîler arasındaki ihtilafları İbnü'l-Hümâm merkezli ele almamızın sebebi müteahhirîn dönemi Mâtürîdî kelâmında İbnü'l-Hümâm'ın önemli bir yere sahip olmasıdır. Şöyle ki, mezhepler arasında birtakım tartışmaların yapıldığı, mezhep taraftarlığının tutku derecesine ulaştığı bir dönemde İbnü'l-Hümâm kelâmî meseleleri ele alırken mezhep taassubundan uzak kalarak doğru gördüğü düşünceyi destekleme yoluna gitmiştir. Örneğin insanın eylemlerinde özgür olduğunu savunurken Mu'tezilî düşünceyi, tekvînün müstakil bir sıfat olmadığı ve fetret ehlinin sorumlu olmadığıyla ilgili hususlarda Eş'arî düşünceyi benimsemiştir.

Mâverâünnehir'in önemli iki ilim ve medeniyet merkezi olarak ön plana çıkan Semerkant ve Buhara, İslâmî ilimlerde pek çok ilim adamının yetişmesine ortam sağladığı gibi farklı din, mezhep ve felsefî hareketlerin de yaşam alanı olmuştur. Özellikle itikâdî İslâm mezheplerinden Hanefîliğin geliştiği bir coğrafyadır. Mezhep veya okul olarak tabir edilen Hanefîlik sadece hukukî olmayıp inanç, ibadet ve ahlak gibi geniş bir alanı içine almaktadır. İtikâdî öncüllerini Hanefî-Mâtürîdî kelâm çizgisi üzerinden oluştururken hukukî öncüllerini ise Hanefîlik üzerinden inşa etmiştir. Semerkant daha çok kelâm alanında ve yetiştirdiği kelâmcılarla ön plana çıkmıştır. Bunun sebebi Semerkant'ın farklı

din, mezhep, felsefe ve bid'at içerikli yapıların faaliyet alanı olmasıdır.⁸ Hukuk alanında ise Buhara daha belirleyici olmuş ve yetiştirdiği fıkıhçılarla anılır hâle gelmiştir.

İbnü'l-Hümâm her iki bölgedeki Hanefî âlimlerin kelâmî meselelerde farklı düşündükleri hususları ortaya koymuştur. Şimdi bu hususların neler olduğunu açıklamaya çalışalım.

1. TEKVİN

Tekvîn sıfatının ezeli mi yoksa hâdis mi olduğu hususu Hanefîlerle Eş'ariyye arasında ihtilafli bir meseledir. Ayrıca Mâtürîdî'ye kadar Hanefîlerin Semerkant ve Buhara âlimleri arasında da bu sıfatın diğer sıfatlar gibi zat üzerine zâit ezeli bir sıfat olarak kabul görmediği, ancak Mâtürîdî ile birlikte bu şekilde kullanılmaya başlandığı yönünde tartışmanın olduğu ifade edilebilir.⁹

Arapça'da mazisi itibarıyla *kevn* kökünden 'olmak, sonradan meydana gelmek', tef'îl babına aktarıldığında ise 'oluşturma, meydana getirme, yaratma ve var etme' anlamlarına gelen tekvîn, 'bir şeyin yoktan var edilmesini ve meydana getirilmesini' ifade etmektedir.¹⁰ Hanefî-Mâtürîdîler tekvîni fiil, halk, tahlîk, îcât, ihdâs, ihtira', ibda' gibi kelimelerle eş anlamlı olarak kullanmakta olup hepsiyle kastedilen mananın 'yok olanı yokluktan varlığa çıkarmak' olarak tanımlamaktadır.¹¹ Tekvîn, mümkünatla ilişkili olup iradeye uygun bir şekilde etkide bulunan bir sıfattır. Bu sebeple ilim, irade ve kudret sıfatlarından farklıdır.

⁸ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd-Açıklamalı Tercüme-*, 20-22. Buhara'daki sadr sistemi ve fıkıhın gelişimi hakkında detaylı bilgi için bk. Murteza Bedir, *Buhara Hukuk Okulu* (İstanbul: İSAM Yayınları, 3. Baskı, 2019), 56.

⁹ İbnü'l-Hümâm, *Kitâbü'l-Müsâyere*, 85; a.mlf. , *Kitabu'l-Müsâyere*, çev. Harun Işık (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017), 37. Not: Eserin çevirisindeki sayfa numarası parantez içinde verilecektir.

¹⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, haz. Emin M. Abdülvehhab-Muhammed S. Ubeydi (Beirut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 3. Baskı, 1999), "kevn", 12/191-192; Seyyid Şerîf Cürçânî, *Ta'rîfât* (Beirut: Mektebetü Lübnân, 1985), "el-kevn", 197-198; Muhammed Ali et-Tehânevî, *Mevsûâtü keşşâf-ı istilâti'l-fünûn ve'l-ulûm*, thk. Ali Dahrûc (Beirut: Mektebetü Lübnân, 1996), "el-kevn", 2/ 1392.

¹¹ Nesefî, *Tebseratü'l-edille*, 1/ 400; a.mlf. , *et-Tevhîd li kavâidi't-tevhîd*, thk. Ahmet Ferîd el-Mezîdî (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007), 31; Sa'duddîn Ömer et-Teftazânî, *Şerhu'l-akâid* (İstanbul: Salah Bilici Kitabevi Yayınları, ts.), 101; Taftazânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi-Şerhu'l-Akâid-*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 146.

Bilinenler ilim ile birbirinden ayrılırken, mümkünatın yapılıp yapılmamasının tercihi irade, yapılıp yapılmaması ise kudretle olur. Bu durumda icat etmek suretiyle yaratma, rızıklandırma, diriltme ve öldürme gibi fiilî sıfatlara kaynaklık eden ve etkide bulunan bir sığata daha ihtiyaç vardır ki o da tekvîndir.¹²

Ebû Hanîfe tekvîn lafzını kullanmaksızın ezeli olan Allah'ın yaratma sıfatıyla hâlik olduğunu belirtir. Allah'ın fiilinin sonucunda ortaya çıkan şeyin mahlûk, fiilinin yani yapması ve yaratmasının ise mahlûk olmadığını söyler.¹³ Mâtürîdî ise tekvîn lafzını bizzat kullanır. O'na göre nesnelere olduğu gibi meydana gelmesi için Allah'ın ezelde bu sıfatla sıfatlanması gerekir. Bu durum, nesnelere planlanan zamanda vücut bulması için bu nesnelere kendilerinde değışiklik söz konusu olmayan ilahî ilim, kudret ve iradenin taalluk ettiğini kabul etmek gibidir.¹⁴

Eş'arilerle Hanefî-Mâtürîdîler arasındaki tekvînle ilgili ihtilaflar, bu sıfatın Allah'ın zatıyla kâim ezeli sıfatlardan sayılıp sayılmayacağı, tekvînle mükevvenin aynı olup olmadığı, tekvînin ezeliği, Allah'ın ezelde yaratıcı olarak değerlendirilmesi ve tekvînin ezeli olmasının mükevvenatın kademine götürüp götürmeyeceği etrafında dönmektedir.¹⁵ Eş'arilere göre Allah'ın tekvîn gibi bir sıfatı yoktur. Tekvîn kudret sıfatından başka bir şey değildir. Eserin varlığına etki etme özelliği kudrette mevcuttur. Eğer tekvîn müstakil bir sıfat kabul edilirse iki ayrı kudret sıfatının varlığı ortaya çıkar ki bu imkânsızdır.¹⁶ Hanefîlere göre Allah'ın yaratıcı olduğunu açıklayan bütün ayetler tekvîn sıfatının naklî delilidir. Allah zaten kendisini yaratıcı olarak vasıflandırmaktadır.¹⁷ Eğer yaratıcı olmasaydı kendisini yaratıcı diye nitelemesi yalan olurdu ki bunu O'nun hakkında düşünmek imkânsızdır. Ayrıca varlıklara

¹² Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 110-113; Nesefî, *et-Tevhîd*, 31-32; Abdüllatîf el-Harpûtî, *Kelâm İlmine Giriş*, haz. Fikret Karaman (İstanbul: Çelik Yayınevi, 2016), 162.

¹³ İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber* (İmâm-ı Azâmın Beş Eseri içinde), çev. Mustafa Öz (İstanbul: İFAV Yayınları, 2. Baskı, 1992), 70.

¹⁴ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 110-111.

¹⁵ Nesefî, *Tebseratü'l-edille*, 1/406.

¹⁶ Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *el-Luma' fi'r-red alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'*, Muhammed Emin ed-Dannâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Baskı, 2012), 19; Fahreddîn er-Râzî, *Kelâm'a Giriş [el-Muhassal]*, çev. Hüseyin Atay (Ankara: AÜİF Yayınları, 1978), 179-180; Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, 113-114

¹⁷ er-Ra'd 13/16; el-Hicr 15/28; Fâtır 35/102; el-Haşr 59/24.

bakıldığında onların yaratıcısı olmadan meydana geldiği söylenemez. Allah yaratmadan hiçbir varlığın var olması mümkün değildir. Eğer varlıklar Allah'ın yaratması olmadan var olsalardı bu durumda ya kendi kendilerini yaratmış olacaktı ki bunun imkânsız olduğunu Kur'an; "Siz mi yaratıyorsunuz, yoksa yaratan biz miyiz"¹⁸ şeklinde ortaya koymaktadır. Ya da hâdis varlıklar olarak devir ve teselsüle gidecek şekilde birbirlerini yaratacaklardır. Devir ve teselsül batıl olduğu için bunun imkânsız olduğu da ortadadır. Bu sebeple Allah tekvîn sıfatıyla muttasıftır.¹⁹

Semerkantlı Hanefilere göre tekvîn sıfatı kadîmdir. Eğer hâdis olsaydı Allah'ın zatıyla kâim olmaması gerekirdi. Çünkü hâdis şeylere mahal olan hâdistir. Hâdislik ise eksiklik alameti olup Allah bundan münezzehtir. Şayet tekvîn sıfatı hâdis olsaydı Allah'ın kendisini Kur'an'da yaratıcı (hâlik) olarak nitelendirmesi yalan ya da mecazen kullanılmış olurdu ki her ikisi de mümkün değildir. Tekvîn sıfatının hâdis kabul edilmesi başka bir tekvîni sıfatla yaratılmış olmasını gerektirirdi ki bu ise teselsüle götürür. Teselsül durumunda âlemin yaratılmaması gerekir. Hâlbuki varlığın var olduğu gözlerle müşahede edilmektedir.²⁰

İbnü'l-Hümâm Semerkantlı ve Buharalı Hanefiler arasında tekvîn sıfatıyla ilgili ihtilafın diğer zâtî sıfatlar gibi zat üzerine zâit ezeli sıfatlardan kabul edilip edilmediği noktasında olduğunu belirtmektedir. Semerkant uleması tarafından tekvîn zat üzerine zâit ezeli sıfatlardan kabul görülürken, Buharalılar bu görüşü benimsememiştir. İbnü'l-Hümâm, Mâtürîdî ve Semerkant ulemasının bu konudaki görüşü Ebû Hanîfe ve Ebû Ca'fer et-Tahâvî'ye (ö. 321/933) dayandırdıklarını belirtir.²¹ Teftâzânî de rızıklandırma, yaratma ve diriltme gibi sıfatların kaynağı olan tekvîni hakiki ve ezeli olarak Mâveraâünnehir âlimlerinin bir kıs-

¹⁸ el-Vâkıa 56/59.

¹⁹ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd -Açıklamalı Tercüme-*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: İSAM Yayınları, 2016), 99-103; Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, 113-123; Neseî, *et-Tevhîd*, 31-33.

²⁰ Neseî, *et-Tevhîd*, 32-33; Nûreddîn es-Sâbûnî, *el-Bidâye fi usûli'd-dîn*, haz. Bekir Topaloğlu (Ankara: DİB Yayınları, 5. Baskı, 1995), 36-38; Taftazânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi*, 147; Harpûtî, *Kelâm İlmine Giriş*, 163.

²¹ İbnü'l-Hümâm, *Kitâbü'l-Müsâyer*, 85-88; Kemâl b. Ebî Şerîf, *Kitâbü'l-Müsâmere* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1979), 85-88.

mının (Semerkant) kabul ettiğini ve bu görüşlerinde de yalnız kaldıklarını belirterek İbnü'l-Hümâm ile aynı görüşü paylaşır.²²

Ebû Hanîfe Allah'ın yaratmasıyla hâlık ve yaratmanın O'nun ezeli fiilî sıfatı olduğunu zikreder. Ancak sıfatlar arasında bizzat 'tekvîn' lafzına yer vermez.²³ Tahâvî, Allah'ın sıfatlarıyla ezeli ve ebedî olduğunu belirtir. O'na göre Allah mahlûkatı yarattığı anda hâlık (yaratıcı) ismini almadığı gibi sonradan yaratmasıyla da bârî ismini almamıştır. Bunun sebebi Allah'ın her şeye gücünün yetmesindedir.²⁴ İbnü'l-Hümâm, Tahâvî'nin 'Allah'ın yaratmadan önce yaratıcı ismine layık olmasını her şeye gücünün yetmesine' bağlamasını, yaratılmışlar olmadan önce Allah'ın yaratıcı ismine layık olmasının gerekçesini göstermek olduğunu belirtir. Çünkü Allah'ın yaratmadan önce yaratıcı ismine layık olması her şeye kadir olmasındandır. Ezelde mahlûk yok iken hâlık isminin verilmesi, ezelde yaratmaya kudreti bulunan kimse içindir.²⁵

Mâtürîdî tekvîn sıfatının varlığını, 'Ezelde Allah vardı fakat yaratma yoktu, sonra tekvînin aracılığı bahis konusu olmaksızın yaratıklar vücut buldu, zaten tekvîn yaratılmışın gayridir, diyen kimsenin sözü, kâinatı nispet edileceği yaratıcısını söze katmadan zikreden kimsenin sözü gibidir' diyerek ortaya koymaktadır.²⁶ Ancak bu sıfatın Ebû Hanîfe'ye nispeti hakkında herhangi bir bilgi paylaşmamaktadır. Yine O, 'İhdâs ve tekvîn hâdis değildir. Çünkü Allah Teâlâ ezelde bu vasıfla vasıflanmış olup muhdis ve mükevindir. Meydana gelmesini istediği her şey istediği vakitte oluşur', demek suretiyle tekvînin ezeli bir sıfat olduğunu

²² Taftazânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi*, 151. Fahreddîn er-Râzî de: "Maveraünnehir fakihlerinden bir topluluk yaratma/tahlîk sıfatı kudret sıfatından farklıdır, dedi. Çoğunluk ise böyle olmadığını söyledi" diyerek Semerkant ve Buhara Hanefî âlimleri arasındaki tekvînle ilgili ihtilafa değinmektedir. Râzî, *Me'âlimu Usûli'd-Dîn-Kelâm İlminin Esasları*-, çev. Muhammet Altaytaş (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 14-15.

²³ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber*, 70. Ayrıca bk. Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *el-Usûlü'l-münîfe li'l-İmâm Ebi Hanîfe*, thk İlyas Çelebi (İstanbul: İFAV Yayınları, 4. Baskı, 2014), 56.

²⁴ Ebû Ca'fer et-Tahâvî, *el-Akîdetü't-tahâviyye* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1995), 9-10.

²⁵ İbnü'l-Hümâm, *Kitâbü'l-Müsâyere*, 87-88 (38).

²⁶ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi (İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 2007), 110; a.mlf., *Kitâbü't-Tevhîd -Açıklamalı Tercüme-*, 99.

belirtmektedir.²⁷ O'na göre nesnelere olduğu gibi meydana gelmesi için Allah'ın ezelden bu sıfatla sıfatlanması gerekir. Zamanı geldiğinde fiilen meydana gelen şey, kendisine taalluk eden ilahî ilim, kudret ve irade sıfatlarında bir değişiklik meydana getirmeksizin meydana gelir.²⁸

Mâtürîdî'nin öğrencisi Hâkim es-Semerkandî (ö. 342/953) mü'minin bilmesi gereken hususlardan birisinin Allah'ın yaratmadan önce ezelde yaratıcı olduğunu ve bu durumunun hiçbir değişikliğe maruz kalmayacağını bilmesi olarak belirtir. O'na göre, her kim Allah'ın yaratmadan önce yaratıcı diye vasıflanamayacağını bilakis yarattıktan sonra yaratıcı olarak niteleneceğini söylerse bu söz 'Allah ezelde ilah değildi sonra ilah oldu' diyenin sözüyle aynı anlamda olup küfürdür. Çünkü "Allah her şeyi yaratandır"²⁹ ayeti bu sözlerin aksini ifade etmektedir.³⁰

Ebü'l-Yüsr Muhammed Pezdevî (ö. 493/1100), tekvînin ilim ve kudret gibi Allah'ın ezeli sıfatlarından birisi ve tekvînin mükevvenden farklı olduğunu Ehl-i sünnet ve'l-cemaât'in görüşü olarak verdikten sonra Ebû Hanîfe ve ashabının görüşlerinin de bu şekilde olduğunu belirtir.³¹ Ebü'l-Mu'in en-Nesefî (ö. 508/1114) Eş'arîlerin kendilerine tekvîn konusunda iki noktadan eleştiride bulduklarını belirtir. Birincisi tekvînin ezeli bir sıfat olduğuna dair selef âlimlerinin bir görüşü olmadığı ve kendilerinin özellikle Semerkant âlimlerinin ilk defa hicri dört yüz yılından sonra bu görüşü ortaya attıklarıdır. İkincisi eğer tekvîn ezelde var ise bu durumda Allah da âlemi ezelde var etmiş olur ki bu durumda âlemde ezelde var olmuş olur. Çünkü onlara göre tekvîn ile mükevven aynıdır. Nesefî tekvînin ezeli bir sıfat olduğunun Semerkantlı Hanefiler tarafından ilk defa ortaya atılan bir görüş olmadığını, bilakis bu görüşün Ebû Hanîfe'den alındığını açıkça ortaya koyar.³² Nesefî bu iddiasını öncelikle Tahâvî'den yola çıkarak ispatlamaya çalışır. Çünkü ona göre Tahâvî, genelde selef âlimlerinin özelden ise Ebû Hanîfe ve ashabının görüşlerini en iyi bilendir. O, *Akâid* adlı eserinin

²⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü ehl-i's-sünne*, thk. Fatıma Yûsuf el-Haymî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004), 1/86. Ayrıca bk. 3: 87; 4: 357.

²⁸ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 110-111.

²⁹ ez-Zümer 39/62.

³⁰ Hâkim es-Semerkandî, *es-Sevâdü'l-a'zâm* (İstanbul: Yasin Kitabevi, 2013), 52.

³¹ Pezdevî, *Usûlü'd-din*, 76; a.mlf., *Ehl-i Sümmet Akâidi*, 113-115.

³² Nesefî, *Tebseratü'l-edille*, 1/405.

de tekvînin ezeli bir sıfat olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Ayrıca tekvînin hicri dört yüz yılından sonra ortaya atılan bir görüş olması da mümkün değildir. O'na göre Hanefîlerin kelim ve fıkhıta bütün Mâverâünnehir ve Horasan âlimleri bu görüşü benimsemişlerdir. Hatta Semerkantlı Ebûbekir Ahmed b. İshâk el-Cüzcânî (ö. 250/864) ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (ö.189/804) öğrencisi Ebû Süleymân el-Cüzcânî'den (ö. 200/816) itibaren tekvinin ezeliği düşüncesi vardır.³³ Yine Nesefî, özellikle tekvînle eş anlamlı olan diğer kelimeleri değil de tekvîn lafzını tercih etmelerine gerekçe olarak önceki âlimlerin bu kavramı eserlerinde kullandıklarını ve böylece tekvînin örf haline geldiğini belirtir.³⁴

Eş'arîlerin tekvîn ezeli kabul edilirse mükevvenin de ezeli olacağıyla ilgili eleştirilerine Nesefî, onların ezeli kabul ettikleri irade ve kudret gibi sıfatlardan hareketle cevap vermektedir. Allah'ın ezeli bir irade ile mürîd olması murâd ettiklerinin ezeli olmasını, ezeli bir kudret ile kâdir olduğunda makdûrâtını ezeli yapmadığında aynı durum tekvin ezeli olduğunda mükevvenin de ezeli olmasını gerektirmez.³⁵ Tekvîn yaratıcının sıfatı olup yaratılanın sıfatı değildir. Tekvînin ezeli ve hakiki bir sıfat olması kudret sıfatını etkisizleştirmemektedir. Çünkü bir fiilin yaratılıp meydana getirilmesi öncelikle kudret sıfatının varlığına bağlıdır.³⁶

Nüreddîn es-Sâbûnî (ö. 580/1184) 'Arkadaşlarımız Allah'ın bütün sıfatlarının ezeli olup zatıyla kaim olduğunu kabul ettiler' diyerek Hanefîlerin tamamının sıfatlar hakkındaki görüşlerinin aynı olduğunu belirtmiştir. Tekvîn meselesine gelince "O Allah yaratandır"³⁷ ayetinden hareketle Allah'ın kendi zatını yaratan olarak vasfettiğini ve zatının ise ezeli olduğunu açıklamıştır. Şayet tekvîn ezeli değil de hâdis olsaydı Allah ezelde onunla vasıflanmazdı. Bu durumda ayetteki 'yaratıcı' olduğu

³³ Nesefî, *Tebseratü'l-edille*, 1/ 467-469.

³⁴ Nesefî, *Tebseratü'l-edille*, 1/400; a.mlf. , *et-Temhîd*, 31. Ayrıca bk. Sâbûnî, *el-Bidâye*, 35.

³⁵ Nesefî'nin hem nakli hem de akli olarak tekvinin ezeliği hakkında sunduğu delillerle ilgili detaylı bilgi için bk. Nesefî, *Tebseratü'l-edille*, 1/413 vd. ; a.mlf. , *et-Temhîd*, 35.

³⁶ Tefvîk Yücedoğru, "Ehl-i Sünnet Kelamcılarında Tekvîn Tartışması", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (1987/2), 260.

³⁷ el-Haşr 59/24.

ifadesi ya yalan ya da mecaz olurdu ki Allah bundan münezzehtir. Bu durumda tekvînin müstakil ve ezeli bir sıfat olduğu ortaya çıkmaktadır.³⁸

Kâsım b. Kutluboğa (ö.879/1474) hocası İbnü'l-Hümâm'ın tekvîn sıfatının Mâtürîdî'den itibaren ezeli ve müstakil bir sıfat olarak kabul edildiğine, daha önce ne Ebû Hanîfe'de ne de ondan sonra gelenlerde böyle bir kabulün olduğuna dair görüşlerini eleştirir. Ebû Hanîfe'nin Fıkhü'l-ekber'inde ve Tahâvî'nin Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf (ö.182/798) ve İmam Muhammed'den bu yönde yaptığı rivayetlerde tekvînle ilgili bilgilerin olduğunu belirtir. Ayrıca Nesefî'nin de belirttiği gibi Ebûbekir Ahmed b. İshâk el-Cüzcânî ve Muhammed b. Ebî Eslem el-Ezdî'nin (ö.268/881) aynı adla yazmış oldukları Kitâbu'l-fark ve't-temyîz adlı eserlerde de tekvinin ezeli ve müstakil bir sıfat olduğunu vurgular. Mâtürîdî, Cüzcânî ve Ezdî gibi âlimlerden daha sonra yaşamıştır. Bu da tekvinin ezeli ve kudretten ayrı müstakil bir sıfat olarak Mâtürîdî'den daha önce kabul edildiğini ortaya koymaktadır.³⁹ Ali el-Kârî (ö.1014/1605) Ebû Hanîfe'nin Fıkh-ı ekber'ine yazdığı şerhte 'fiil' kelimesinin mastarının 'fa'l' olmasından hareketle bunun 'tekvîn, halk ve icât' anlamlarına geleceğini belirtir. Bu durumda fa'l yani tekvîn ezeli bir sıfat olup, mef'ûl ise mahlûk olmaktadır.⁴⁰

İbnü'l-Hümâm tekvîn sıfatını müstakil bir sıfat olarak kabul etmeyecek bu hususta Eş'arîlerin görüşünü doğru bulur. Ayrıca tekvînin Mâtürîdî'ye kadar Hanefî çevrelerce kabul edilmediği, onunla birlikte sadece Semerkantlı Hanefî âlimlerce kabul edildiği görüşünü ortaya atar.⁴¹ İbnü'l-Hümâm tekvîn'in Mâtürîdî'den sonra kullanıldığını söylese de bizzat tekvîn lafzının Mâtürîdî tarafından eserinde müstakil bir başlık altında ele alınıp kullanıldığı ortadadır.

³⁸ Sâbûnî, *el-Bidâye*, 35-36.

³⁹ Kâsım b. Kutluboğa, *Hâşiyetü'l-müsâyere (Kitâbu'l-müsâmere ile birlikte)* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1979), 85-89.

⁴⁰ Ali el-Kârî, *Şerhu'l-fıkhî'l-ekber*, haz. Abdülkerim Tettân (İstanbul: Dersaadet Kitabevi, ts), 14-15. Aynı değerlendirmeyi Fıkh-ı ekber üzerine şerh yapan Ebû'l-Müntehâ el-Mağnisâvî de yapmaktadır. Bk. Mağnisâvî, *Fıkh-ı Ekber Şerhi*, çev. Y. Vehbi Yavuz (İstanbul: Bayrak Yayınları, 1992), 109.

⁴¹ 49 İbnü'l-Hümâm başka kelâmî meselelerde de Eş'arîlerin görüşlerinin doğruluğunu savunmuştur. Bk. Emrullah Fatîş, "İbnü'l-Hümâm'a Göre Yaratılmışlık ve Ebediyet Bağlamında Cennet ve Cehennem", *Hikmet Yurdu* 8/16 (2015/2), 83-102.

2. KÂFİRİN DUASI

İbnü'l-Hümâm, Hanefiler arasında tartışmalı konulardan bir diğeri-nin Allah'ın kâfirin duasını kabul edip etmeyeceği meselesi olduğunu belirtmiştir. Buharalılar kâfirin hem dünya hem de âhiretle ilgili du-asının makbul olmayacağını kabul ederken Semerkantlılar ise sadece dünyaya dair dualarının kabul göreceği yönünde görüş belirtmiştir. Bu hususta her iki grup kendi görüşlerini destekleyen ayet, hadis ve aklî deliller getirmiştir.⁴²

2.1. Kâfirin Duası Dünyada da Âhirette de Kabul Edilmez

Buharalı âlimler “*Kâfirlerin duası ancak dalâlettedir, hiçbir değeri yoktur*”⁴³ ayetini delil olarak kullanırlar. Zira ayette Allah, kâfirler dua etse bile kıymetinin olmadığını, kabul edilmeyeceğini ve kendilerine hiçbir fayda sağlamayacağını belirtmektedir. Onlara göre Hz. Peygamber'den; “*Kâfir de olsa mazlumun duası kabul edilir*”⁴⁴ şeklinde gelen rivayetdeki ‘kâfir’ sözcüğü küfrân-ı nimette bulunan yani mü'min olup Allah'ın verdiği nimetlerin kıymetini idrak edip O'na şükürünü gerektiği gibi yerine getirmeyen nankör şeklinde yorumlanmalıdır. Kâfir, Allah'ı tanıyıp kabul etmediğinden O'na dua etmeyeceği ise aklî delildir. Zira kâfir Allah'ın varlığını kabul etse bile şanına layık olmayan şeyleri O'na nispet ettiği için ikrarı eksik ve çelişkilidir. Kâfirin duasına uygun olarak bazı şeyler meydana gelse, bu meydana gelen şeyler onun duasıyla alakalı olmayıp Allah'ın ilminde olanın meydana gelmesinden kaynaklanmaktadır.⁴⁵

⁴² İbnü'l-Hümâm, *Kitâbü'l-Müsâyere*, 147-148 (60).

⁴³ er-Ra'd 13/14.

⁴⁴ Buhârî, “Zekat”, 1.

⁴⁵ İbnü'l-Hümâm, *Kitâbü'l-Müsâyere*, 147-148; a.mlf. , *el-Müsâyere fî ilmi'l-keîâm*, haz. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Kahire: el-Mektebetü'l-Mahmûdiye, ts), 86; Taftazânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi*, 286. Abdullah İbn Abbas da “Kâfirlerin duası ancak dalâlettedir, hiçbir değeri yoktur” (Ra'd 13/14) ayetini “onların sesleri Allah'a ulaşmaktan engellenmiştir, Allah onların dualarına karşılık vermez” şeklinde tefsir etmiştir. Detaylı bilgi için bk. Ebû Muhammed el-Hüseyin el-Begavî, *Meâlimü't-tenzîl fî tefsiri'l-kur'ân*, thk. Abdürrezzâk el-Mehdî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1410), 3/13.

2.2. Kâfirin Duası Sadece Dünyada Kabul Edilir

Mâtürîdî, Hâkim es-Semerkandî, Ebû Nasr ed-Debûsî (ö. 432/1041), Sadru's-Şehîd (ö. 536/1141) ve İbnü'l-Hümâm, kâfirin duasının sadece dünyada makbul olacağını kabul etmektedir. Bu gruba göre Allah, kâfirin dünya işleriyle ilgili taleplerine ve dualarına icabet eder. Küfrün ilk temsilcisi olan Şeytan'ın “*Rabbim, insanların diriltilecekleri güne kadar bana mühlet ver, dedi. Allah da sana vakti belirlenmiş güne (kıyamete) kadar mühlet verilmiştir, dedi*” şeklindeki talep ve duasının kabul edildiğini delil olarak sunarlar.⁴⁶ Mâtürîdî zikri geçen ayete dayanarak Allah'ın Şeytan'ın dünyaya dair isteğini kabul ettiğini belirtmiştir.⁴⁷ Sadru's-Şehîd ise ‘müftabih’ yani fetva da bunun üzerinedir, demiştir.⁴⁸

Hadislerde de bu yönde bilgilerin olduğu görülmektedir. Bunlardan birisinde Ebû Zer el-Gıfârî (ö.32/653) Hz. İbrahim'e verilen sahifelerin neler içerdiğini Hz. Peygamber'e sorduğunda Hz. Peygamber meseller bulunduğunu söyledi ve “*Ey kendisine yetki verilen mağrur hükümdar! Ben seni dünyaya mal mülk biriktirmen için değil, mazlumların inilti ve bedualarını dindirmen için gönderdim. Çünkü ben, mazlumun duasını inkârcı da olsa geri çevirmem*”⁴⁹ dedi. İbnü'l-Hümâm'da Allah'ın rahmetinin gazabını geçtiğini, rahmetin iyi olsun kötü olsun, mü'min olsun kâfir olsun bütün insanları kapsadığını belirterek dünyada iken inkârcıların duasına icabet edileceğini, âhirete dair dualarının ise kabul edilmesinin mümkün olmadığını belirtir. Çünkü âhiretteki rahmetin kapsamına sadece inananlar girecektir.⁵⁰

3. HÜSÜN VE KUBUH'UN AKLİLİĞİ

Klasik kelâmın tartışmalı konularından birisi hüsün ve kubuktur. ‘Hüsün’ mastar olarak ‘güzel olmak’ anlamında; isim olarak ise ‘güzellik, rağbet edilen ve sevilen şey’ anlamlarındadır. Zıddı olan ‘kubuh’ ise ‘çirkin olmak, çirkinlik ve nefret edilen şey’ anlamında mastar-isimdir.⁵¹

⁴⁶ el-A'râf 6/14-15; er-Ra'd 13/14; el-Hicr 15/36-38.

⁴⁷ Mâtürîdî, *Tevlâtü ehli's-sünne*, 2/212, 623; 3/49, 53; 4/286.

⁴⁸ Taftazânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi*, 286; İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere fi ilmi'l-keâm*, 86.

⁴⁹ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere fi ilmi'l-keâm*, 86.

⁵⁰ İbnü'l-Hümâm, *Kitâbü'l-Müsâyere*, 147-148; a.mlf. , *el-Müsâyere fi ilmi'l-keâm*, 87.

⁵¹ İlyas Çelebi, “Hüsün ve Kubuh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara:

İbnü'l-Hümâm'a göre kelamcıların ıstılahında hüsün ve kubuh üç anlamda kullanılmaktadır. Birincisi; hüsün dünyada olsun âhirette olsun maksada uygun olan olup zıddı kubuktur. İkincisi; Şârî'nin güzel kılıp yapılmasını teşvik ettiği ve yapana sevabı vaat edip âhirete uygun olan güzel olandır, zıddı kubuktur. Üçüncüsü Allah'ın filleri olup hiçbir amaç taşımayandır.⁵²

İslâm düşünce tarihinde hüsün ve kubuh sorunu hem mahiyeti hem de aklın iyilik ve kötülüğü anlamadaki kapasitesi açısından ele alınmıştır. Bu meseledeki görüşleri üç ana başlıkta toplamak mümkündür.

Birincisi Selef-i sâlihîn, Eş'ariyye ve Buharalı Hanefilerin kabul ettiği, hüsün ve kubuh'un şer'i olduğudur. Çünkü iyilik ve kötülük fiilin zatına ve mahiyetine ait bir özellik değildir. Fiil, din tarafından emredilmesi veya yasaklanmasıyla iyi veya kötü vasfını kazanır. Dinde yapanın övüldüğü fiil hüsün, kötülendiği fiil ise kubuktur.⁵³ İkincisi Cehmiyye, Mu'tezile, Kerrâmiyye, Şîa ve İslâm filozoflarının kabul ettiği iyilik ve kötülüğün akılla bilineceğidir. İyilik ve kötülük bir şeyin mahiyetine dâhil olup onun zati vasfını oluşturur.⁵⁴ Üçüncüsü Semerkant Hanefilerine ait olandır ki iyilik ve kötülüğün kısmen aklî kısmen de naklî olduğudur. Esas olarak fiillerin zatında iyilik ve kötülük bulunmakta olup bu onların asli nitelikleridir. Ne var ki akıl bütün fiillerin iyiliğini ve kötülüğünü kavrayamadığı gibi hüküm koyma yetkisine de sahip değildir. Ahkâma dair bilgileri ancak nakil ile bilmek mümkündür.⁵⁵ İman bizzat kendisinde bulunan güzellikten dolayı emredilmiştir.⁵⁶

İbnü'l-Hümâm Hanefilerin tamamının ilmin güzel, cehaletin kötü olması gibi hususların dinen bildirilip bildirilmemesinde bir fark olma-

TDV Yayınları, 1999), 19/59.

⁵² İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyeretü fî ilmi'l-keâm*, 91-92.

⁵³ Abdülkerîm eş-Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm fî ilmi'l-keâm*, thk. Ahmed Ferid el-Mezîdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 208; Tefâtânî, *Şerhu'l-akâid*, 129; Çelebi, "Hüsün ve Kubuh", 19/60.

⁵⁴ Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm*, 208; Çelebi, "Hüsün ve Kubuh", 19/61.

⁵⁵ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd -Açıklamalı Tercüme-*, 49-51; Şemsüddîn Hâkim es-Semerkandî, *İslâm İnanç Esasları*, trc. İsmail Yürük-İsmail Şık (Ankara: Araştırma Yayınları, 2011), 91-92; Ebü'l-Berekât en-Nesefî, *İslâm İnançının Ana Umdeleri*, çev. Temel Yeşilyurt (Malatya: Kubbealtı Yayıncılık, 2000), 60.

⁵⁶ Ebu'l-Vefa Taftazânî, *Ana Konularıyla Kelâm*, çev. Şerafeddin Gölcük (Konya: Kitap Dünyası, 2. Baskı, 2000), 184.

duğünü, fiillerdeki güzelliğı ve çirkinliğı aklın tek başına anlayacağını kabul ettiklerini belirtir. İhtilaf ettikleri noktalar aklen Allah'a iman etmenin ve O'nu yüceltmenin gerekliliğı, kötü ve çirkin olan herhangi bir şeyi O'na nispet etmenin haramlığı, peygamberi tasdik etmenin nimet verene şükretme anlamına geleceğini aklın bilip bilmemesidir. Semerkant uleması peygamber gelmese de aklen Allah'a imanın gerekli olduğunu dile getirirken Buharalılar peygamberlikten önce imanın vacip, küfrün de haram olduğuna aklın hüküm veremeyeceğini kabul etmiştir.⁵⁷

Semerkant uleması aklen Allah'a iman etmenin gerekli olduğuna Ebû Hanîfe'nin görüşünden hareketle varmışlardır. Ebû Hanîfe, göklerin, yerin ve kendisinin yaratılışını görüp de kendisini yaratanını tanı-mama noktasında kimsenin özür sahibi olmadığı; Allah insanlara peygamber göndermese de insanların akıllarıyla O'nu bilmelerinin gerekli olduğunu söylemiştir.⁵⁸ Mâtürîdî ile Semerkant uleması ve bir kısım Iraklı Mu'tezilî Hanefiler Ebû Hanîfe'nin görüşünü benimsemiş ve delil olarak "Gerçeğı anlamalarına kadar varlığımızın belgelerini onlara hem dış dünyada hem de içlerinde göstereceğiz."⁵⁹, "Devenin nasıl yaratıldığına bakmazlar mı?"⁶⁰ ve "Göklerin ve yerin hükümlerini, Allah'ın yarattığı her şeyi ve ecellerin yaklaşmış olması ihtimalini düşünmüyorlar mı?.." ⁶¹ ayetlerini zikretmişlerdir.⁶² Hatta Mâtürîdî buluşa ermeyen akıllı çocuğun aklen rabbini bilmekten sorumlu olduğunu belirtmiştir. Zira çocuk, akli kemâle erdiği için görünen âlemden hareket ederek görünmeyene ulaşabilir.⁶³

Buhara Hanefileri Semerkantlılarla aynı görüşü paylaşarak fiillerdeki güzellik ve çirkinliğin bizzat zatında bulunduğunu ve aklın tek başı-

⁵⁷ İbnü'l-Hümâm, *Kitâbü'l-Müsâyere*, 151-153; a.mlf. , *el-Müsâyere fi ilmi'l-keâm*, 90-95.

⁵⁸ Nesefî, *İslâm İnanımın Ana Umdeleri*, 60; İbnü'l-Hümâm, *Kitâbü'l-Müsâyere*, 158; Beyâzîzâde, *el-Usûlü'l-münîfe*, 39-40.

⁵⁹ Fussilet 41/53.

⁶⁰ el-Gâşîye 88/17.

⁶¹ el-A'râf 7/185.

⁶² Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, 331-333. Ayrıca bk. İbnü'l-Hümâm, *Kitâbü'l-Müsâyere*, 157-158.

⁶³ Sâbûnî, *el-Kifâye fi'l-hidâye*, thk. Muhammed Aruçî (İstanbul: Merkezü'l-Buhûs el-İslâmiyye, 2014), 347-351.

na eşyadaki güzellikleri ve çirkinlikleri bileceğini kabul etmişler, ancak peygamber ve din gelmeden hiç kimseye aklen rabbini bilme hususunda bir zorunluluk bulunmadığını da belirtmişlerdir. Ebû Hanîfe'den nakledilen 'insanların akıllarıyla Allah'ı bilmelerinin gerekli olduğu ve kimsenin yaratıcısını bilmemek gibi bir mazeretinin olmadığı' görüşünü peygamber geldikten sonraya hamletmişlerdir. Peygamber geldikten sonra hiç kimsenin Allah'ı tanımama ve O'na inanmama gibi bir mazereti olamaz.⁶⁴ Onlar, " *Eğer onları Muhammed'den önce bir azaba uğratarak yok etseydik: Rabbimiz! Bize bir peygamber gönderseydin de, alçak ve rezil olmazdan önce Ayetlerine uysaydık, olmaz mıydı, diyeceklerdir.*"⁶⁵, " *Biz, bir peygamber göndermedikçe (kimseye) azap edici değiliz.*"⁶⁶, " *...Her ne zaman oraya bir topluluk atılsa, onun bekçileri onlara: Size (bu azap ile) korkutucu bir peygamber gelmemiş miydi? diye sorarlar.*"⁶⁷, " *...İçinizden size ayetlerimi anlatan ve bu günle karşılaşacağımıza dair sizi uyarayan peygamberler gelmedi mi?*"⁶⁸ gibi ayetlerden aklen imanın güzel, küfrün de çirkinliğini anlamanın mümkün olduğunu kabul etmekle birlikte zorunluluğu peygamberin gelmesinden sonraya hamletmişlerdir.⁶⁹ Gerek Pezdevî gerekse İbnü'l-Hümâm Buhara Hânefilerinin aklen Allah'a iman etmenin gerekli olmadığı yönündeki görüşlerine katılmaktadırlar. Onlara göre insanlar boş şeyler ve dünyalıklarla uğraştığı için Allah'ın kâinattaki ayetleri ve yarattığı varlıkları üzerinde düşünmezler. Ancak bir peygamberin davetinden sonra bunu gerçekleştirebilirler. Aynı durum duyular ötesinde bulunan şeyler hakkında da geçerlidir. Ebû Hanîfe'nin maksadı da peygamber geldikten sonrasını işaret etmektedir.⁷⁰

4. EHL-İ FETRET'İN DİNİ SORUMLULUĞU

Fetret konusuyla ilgili kelâmî tartışmalar II/VIII. asra kadar gitmek-

⁶⁴ Pezdevî, *Ehl-i Sümmet Akâidi*, 335; İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere fî ilmi'l-keâm*, 100 (64).

⁶⁵ Tâhâ 20/134.

⁶⁶ el-İsrâ 17/15.

⁶⁷ el-Mülk 67/8.

⁶⁸ el-En'âm 5/130.

⁶⁹ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere fî ilmi'l-keâm*, 101.

⁷⁰ Pezdevî, *Ehl-i Sümmet Akâidi*, 335; İbnü'l-Hümâm, *Kitâbü'l-Müsâyere*, 162 (65).

tedir. Zira Ebû Hanîfe'nin fetret ehlinin öldürülmesi hâlinde diyet ödenip ödenmeyeceği konusundaki görüşleri kaynaklarda yer almaktadır.

'Ehl-i fetret' kavramı vahye muhatap olmayan toplulukları ifade etmektedir. 'Fetret', 'zaaf, gevşeme ve etkisini yitirme' manasında bir isimdir. İstılahta ise, Hz. İsa ile Hz. Muhammed arasındaki tebliğsiz geçen dönemi belirtir. Bu dönemde yaşamış topluluklara 'fetret ehli' denilmektedir. Bir peygamberin vefatıyla sonraki arasındaki zaman süreci dar, şahıs ve toplumların sağlam ve doğru tevhid inancından uzak olarak yaşadıkları devir ise geniş anlamını ifade eder.⁷¹ Aşağıdaki ayette fetretin sözlük ve istilah anlamına birlikte değinilmektedir:

*"Ey Kitap Ehli! Peygambersiz geçen/bilinmez bir hale gelen bir dönemden sonra, 'Bize müjdecî ve uyarıcı (bir peygamber) gelmedi' demeyesiniz diye size (dini) açıkça anlatan elçimiz gelmiştir. And olsun ki size bir müjdeleyici ve uyarıcı gelmiştir. Allah her şeye gücü yetendir."*⁷² Bu ayetteki 'fetreten mine'r-rusül' ifadesinden kastedilen hem vahyin kesilmesi hem de gelen vahyin etkisinin zayıflayıp unutulmaya yüz tutmasıdır. Zira vahyin tahrif edilmesi belli bir zaman diliminin geçtiğini göstermektedir.

Mâtürîdî 'fetreten mine'r-rusül' ifadesinin, vahyin etkisini yitirip zaafa uğraması ve insanların dini değerlerden habersiz bir hâle gelmesi olduğunu belirtir.⁷³ Ebu'l-Kâsım Ahmed ez-Zemahşerî (ö. 538/1143) ve Ebü'l-Fidâ İsmâil b. İbn Kesîr (ö. 774/1372) fetretin, peygamberlerin gelişinin kesintiye uğraması anlamına geldiğini belirtirler.⁷⁴ Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1209) ise Abdullah İbn Abbas'ın (ö. 68/687-688) fetreti peygamberlerin kesintiye uğraması anlamına aldığını belirtmekle beraber dinin etkisini yitirmesi ve hükümlerinin uygulanamaz hâle gelmesi olarak da anlaşılabilirliğini belirtir.⁷⁵

Kelâmcılar fetret döneminde yaşayanların dinî durumu hakkında

⁷¹ Muvaffak Ahmed Şükrî, *Ehlü'l-fetre ve men fi hukmihim*, haz. Abbas Mahcûb-M. Abdullah el-Hatîb (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1988), 58; Metin Yurdagür, "Fetret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12/475.

⁷² el-Mâide 5/19.

⁷³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü ehli's-sünne*, 2/26.

⁷⁴ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Amr b. Ahmed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidî't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvil fi vucûhi't-te'vil* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 3. Baskı, 1986), 1/619; Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *Teşîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 3/63.

⁷⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyâ't-Turâsi'l-Arabî, 3. Baskı, 1999), 11/333.

birtakım tespitlerde bulunmuştur. Hz. Muhammed'in dinî davetinden haberi olup iman etmeyenlerin sorumlu oldukları hususunda Müslüman âlimler ittifak etmiştir. Abdülkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1037) bu meseledeki ihtilaf noktasının aklen Allah'ı bilmenin zorunlu olup olmadığından kaynaklandığını belirterek fetreti yaşayanları üç grupta değerlendirmiştir: 1. Dünyanın herhangi bir bölgesinde İslâm davetiyle tanışmamış olanlar aklen Allah'ın adalet sahibi ve bir olduğuna inanırlarsa Müslüman olduklarına hükmedilir. Ancak İslâmî hükümleri bilmemekten mazur sayılırlar. Çünkü hükümlerin bilinmesi peygamberlerin tebliğine bağlıdır. 2. Kendilerine önceki peygamberlerden bazısının daveti ulaşmasına rağmen küfrü tercih edenler kâfir olup ebedî cehennemliklerdir. 3. Hiçbir semavi dinle muhatap olmayanlar, dinî bakımdan sorumlu değildirler, âhirette sevap ve cezayla karşılaşmayacaklardır.⁷⁶

Başka bir açıdan fetret ehli şu şekilde sınıflandırılmaktadır: 1. Allah'ın birliğine aklıyla ulaşan ve hiçbir dine girmeyen Varaka b. Nevfel, Kuss b. Saide, Zeyd b. Amr b. Nüfeyl gibi hanîfler ve Tübba' kavmi gibi Allah'ın varlığı ve birliğine aklî çabaları neticesinde ulaşanlardır. 2. Tevhid inancını bozup şirke düşen Mekke müşrikleridir. 3. Hz. Peygamber'in ebeveyni gibi yukarıdaki iki gruptan farklı olarak ne muvahhit ne de müşrik olanlardır. Bunlar ömürlerini gafletle geçirmiş ve herhangi bir peygamberin şeriatine iman etmemişlerdir.⁷⁷

Hz. Peygamber'den önce veya Hz. Peygamber döneminde yaşamakla birlikte peygamber davetinden haberi olmayanların dinî açıdan sorumluluğuyla ilgili görüşleri dört maddede özetlemek mümkündür. 1. İnsanların dinen sorumlu tutulmalarını peygamberin davetinden haberdar olma şartına bağlayanlara göre, fetret ehli putperest, müşrik ve kâfir bile olsa mükellef değildir. Bu sebeple onlar âhirette herhangi bir ceza görmeksizin kurtuluşa erecek ve cennete girecektir. Zira Kur'an insanların helak edilmesi ve azaba uğratılmasını peygamberle-

⁷⁶ Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 287. Ayrıca bk. Ramazan Altıntaş, "Fetret", *Kelâm El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 584-585.

⁷⁷ Şükrî, *Ehlî'l-fetre ve men fi hukmihim*, 67; Harpûti, *Kelâm İlmine Giriş*, 187; Yurdağür, "Fetret", 12/475; Altıntaş, "Fetret", 585.

rin gönderilmesiyle ilişkilendirmiştir.⁷⁸ Bu görüşte olanlar Eş'ariler ve Hâricilerdir. Hanefilerin Buhara âlimleri de akıl sahiplerine ilahî teklif gelmeden Allah'ın varlığına ve birliğine iman da dâhil hiçbir şey gerekmeyeceğini belirtmiştir. Çünkü onlara göre akıl bir şeyi gerektirici değildir. Kendisine peygamberin daveti ulaşmayan kimse cehenneme girmeyecektir. Onlar hakkındaki hüküm deli ve çocukların hükmü gibidir.⁷⁹ 2. Mu'tezile'nin tamamı, Ebû Hanîfe, Mâtürîdî ve Semerkant Hanefilerine göre akıllı olup ergenlik çağına ulaşan fetret ehli, Allah'ın varlığı ve birliğine inanmak, aklen bilinebilen iyi fiilleri yapmak ve kötü fiillerden kaçınmak zorundadır. Böyle bir kimse rabbini tanıma konusunda mazur görülemez. Ashâb-ı kehf ve Hz. İbrahim'de olduğu gibi⁸⁰ akıl, bir ilaha inanmayı gerekli kılan vasfa sahiptir. Ayrıca akıl yürütmenin insanı ebedî felaketten kurtaracağı da vahiyle belirtilmektedir.⁸¹ Peygamber gönderilmeden azap edilmeyeceğini belirten ayetlerdeki azap, dünyadaki sıkıntı ve felaketler anlamına gelmekte olup âhiretle ilgili değildir. Sorumluluğun peygamber davetiyle ilişkili olması ise tebliğ edilen vahyin bir kısmıyla değil tamamıyla ilgilidir.⁸² Ebû Hanîfe, İslâm ülkelerinden uzak olan birisinin dinin ahkâmından haberdar olması gerekmediğini, Allah peygamber gönderme bile insanların akıllarıyla Allah'ı bilmelerinin zorunlu olduğunu belirtmiştir. Ona göre yaratıcıyı bilebilmenin yolu kişinin gökleri, yeri, kendisini ve başkalarını kimin yarattığını düşünmesinden geçmektedir.⁸³ 3. Âhret imtihan yeri olmamakla birlikte bazı insanlar için hem imtihan hem de ödül ve ceza yeri olabilir. Zekâ olarak geri olanlar, sağırlar, ileri yaşta dinî davetle karşılaşanlar ve fetret döneminde yaşayanlar Allah'a kıyamet gününde mazeret belirteceklerdir. Bunun üzerine cehenneme

⁷⁸ el-İsrâ 17/15-16; Tâhâ 20/134; eş-Şuarâ 26/208-209; el-Kasas 28/47, 59; el-Mülk 67/8-9.

⁷⁹ Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 287; Pezdevî, *Ehl-i Sümmet Akâidi*, 330-331; Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm*, 208-209; İbnü'l-Hümâm, *Kitâbü'l-Müsâyere*, 160; Yurdagür, "Fetret", 12/476.

⁸⁰ el-En'âm 6/76-79.

⁸¹ el-Mülk 67/10.

⁸² Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd -Açıklamalı Tercüme-*, 51; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 1/64; Nesefî, *Bahrü'l-keâm*, 29-30; İbnü'l-Hümâm, *Kitâbü'l-Müsâyere*, 157.

⁸³ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ebî'at* (İmam-ı Azamın Beş Eseri içinde), 46; Nesefî, *İslâm İnanımın Ana Umdeleri*, 60; Beyâzîzâde, *el-Usûlü'l-münîfe*, 89-90.

girmeleri emredilecek, bu emre uyanlar kurtuluşa erecek, isyan edenler ise helak olacaktır. Selefiyye'den birçok âlime göre bu gruptaki insanların dinen sorumlu tutulmalarının sadece akla bağlanması tutarlı ve doğru olmadığı gibi herhangi bir imtihana tabi tutulmadan kurtuluşa ermelerini kabul etmek de uygun değildir.⁸⁴ 4. İmam Rabbânî'nin (ö. 1034/1624) ortaya attığı dördüncü görüşe göre, fetret ehli cennet ya da cehenneme girmeyecek, yeniden dirilişin peşinden hesaba çekilecek, mahşer yerinde cezalarını çektikten sonra hayvanlar gibi yok olup gideceklerdir.⁸⁵

Mu'tezile'nin aksine akli iyiyi, kötüyü ve Allah'ı bilme konusunda hâkim olarak değil, alet olarak gören Ebû Hanîfe, Mâtürîdî ve Semerkant ulemasına göre, bir elçi veya elçinin getirdiği mesajı sağlam yollarla kendisine ulaştıracak bir araçtan mahrum kalan birey ve toplumlar Allah'ı akıllarıyla bilmek zorundadırlar. Allah'ı bilip iman etmeden ölen kimse cehennemliktir. Allah'ı bilmenin gerekliliği üzerinde düşünen Buharalı Hanefî âlimleri ise fetret dönemindeki insanların sorumlu tutulmalarını akli kullanma yönünden değil, peygamber davetiyle muhatap olmalarıyla ilişkilendirmiştir. Zira akılla Allah'ın birliğine, kâdime, adalet ve hikmetine delil getirilse bile bu durum kişiye sevap ya da ceza vermeyi haklı ve gerekli kılmaz. Akıl Allah'ı bulabilecek güce sahip olsa da şer'an Allah'ı bilmek vacip değildir. Hem Semerkantlı hem de Buharalı Hanefîler, kendisine davet ulaşmadan iman eden kimsenin imanının geçerli olduğunu kabul etmişlerdir. İbnü'l-Hümâm ise Allah'ı bilmenin ve nimet vericiye şükretmenin aklen gerekmediği görüşünden hareketle Buharalı Hanefîlerin görüşünü doğru bulmaktadır.

5. İMANIN YARATILMIŞLIĞI MESELESİ

Hanefî kelâm âlimleri arasındaki ihtilafı konulardan bir diğeri iman yaratılmış olup olmadığı meselesidir.

'Emn', 'eman' ve 'emanet' kelimeleriyle aynı anlama gelen 'iman' tasdik anlamında olup 'tezkîb'in yani yalanlamanın ve küfrün zıddı olarak tarif edilmektedir. Tasdik gibi tezkîb ve küfürde kalpte gerçekleşir.

⁸⁴ Şükrî, *Ehlü'l-fetre ve men fi hukmilim*, 77-80; Yurdagür, "Fetret", 12/476.

⁸⁵ Ahmed Faruk Serhendi İmâm-ı Rabbânî, *Mektûbât-ı Rabbânî*, çev. Abdülkadir Ayçiçek (İstanbul: Çile Yayınları, 1977), 1/577; Yurdagür, "Fetret", 12/476.

'Mü'min'ise korku, hıyanet ve küfürden emniyette olup inanan ve tasdik eden kimsedir.⁸⁶ İmanın tanımıyla ilgili mezhepler arasında farklı kabuller vardır. Hâricîler, Mu'tezile ve Şîa imanı peygamberin Allah'tan getirdiği şeyleri kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve amellerden ibaret sayarken Kerrâmiyye mücerret ikrar olarak tarif etmiştir. Mürcie'den bu hususta on farklı görüş nakledilmekle birlikte Allah'ı bilmek ve bilgisini ikrar etmek iman olarak vasıflanmıştır. Ehl-i hadis 'imanı' söz ve amel olarak tarif etmiş, ibadetler olmadan da imanın var olabileceğini belirtmiştir. Eş'arîlerin çoğunluğuna göre iman sadece kalbin tasdikidir. Ebû Hanîfe, ashabı ve Eş'arîlerden bir kısmına göre ise kalp ve dille tasdik anlamındadır. Dille tasdik ahkâmın uygulanmasının şartı olarak görülmüştür.⁸⁷

Hanefî âlimlerin tamamı, insanın bütün eylemlerinin Allah'ın mahlûku olduğunu kabul etmesine rağmen özellikle Buhara kelâmcıları imanın yaratılmadığı görüşünü tercih etmiştir. Çünkü imanın yaratılmışlığı sorusu Kur'an'ın yaratılmışlığı sorusunu gündeme getirmiştir.⁸⁸ İbnü'l-Hümâm Semerkantlı Hanefîlerin imanın yaratılmışlığını, Buharalıların ise yaratılmamışlığını kabul ettiklerini belirtir. Ayrıca Fergânalı bazı kelâmcıların da Buharalıların bu görüşünü desteklediklerini zikreder. Buharalıların imanı yaratılmamış olarak kabul etmelerinin temel nedeni Kur'an'ın mahlûk olmadığı tezini desteklemek olsa gerektir. Zira onlara göre iman mahlûk olarak kabul edilirse buradan Kur'an'ın yaratılmış olduğu görüşünün kabulü gerekir.⁸⁹ İman, Allah'ın tevfiği ve hidâyetiyle meydana gelmekte olup mahlûk olamaz.⁹⁰

Mâtürîdî, Hâkim es-Semerkandî, Ebü'l-Mu'in en-Nesefî gibi Semerkant Hanefîleri nakil ve aklın verilerinden hareket ederek imanın tasdikle gerçekleştiğini kabul ederler. İman, kalp ve dil ile tasdik olup

⁸⁶ İbn Manzûr, "Îmân", 1/223; Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 273; Nesefî, *et-Temhîd*, 81.

⁸⁷ Ebû Hanîfe, *el-Vasiyye* (İmam-ı Azamın Beş Eseri içinde), 87; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 478; Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, 223-224; Taftazânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi*, 224; İbnü'l-Hümâm, *Kitabu'l-Müsâyere* (çeviri), 110-111.

⁸⁸ Toshihiko Izutsu, *İslâm Düşüncesinde İmân Kavramı*, çev. Selahattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, 3. Baskı, 2018), 267-270.

⁸⁹ İbnü'l-Hümâm, *Kitâbü'l-Müsâyere*, 332. Ayrıca bk. Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, 238.

⁹⁰ Ebu's-Senâ Mahmûd b. Zeyd el-Lâmişî, *et-Temhîd li kavâidi't-tevhîd*, thk. Ahmed Ferid el-Mezîdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007), 147.

itikattır. Kalp ve dil, imanın birer rüknüdür. Ancak zorlanan kişideki zaruret ve dilsizdeki acziyet durumlarında iman sahih olup sadece birisiyle yetinilir. Çünkü organ yokluğu veya zorlama gibi acziyet durumunda mükellefiyet ortadan kalkar.⁹¹ Hanefîlerin Semerkant kolu, “Bir insanın Allah’a iman etmesi durumunda bu imanı Allah tarafından mı yaratılmaktadır yoksa insanın kendi sorumluluğunda olup gücü ile yaptığı bir şey midir?” sorusundan hareket etmiştir. Mâtürîdî bu soruyu Ebû Hanîfe’nin görüşlerinden istifade ederek şöyle cevaplamaktadır: “İman, ikrar ve tasdikten meydana geldiğine göre yaratılmıştır. Bazıları iman mahlûk olmadığını çünkü Allah’ın yardımıyla oluştuğunu, Allah’ın yardımının ise yaratılmadığını söylemiştir. Biz buna şöyle cevap veririz: Evet, dediğiniz gibi, Allah’ın yardımı mahlûk değildir. Bununla beraber ikrar ve tasdikten ibaret olan iman kulun fiilidir. Bu durumda iman da oruç, namaz ve kulların diğer fiilleri gibi mahlûktur.”⁹² Zira iman, tasdik, ikrar ve bilgiden ibaret olduğunu belirten Ebû Hanîfe insanın fiillerinin, ikrarının ve bilgisinin mahlûk olduğunu ifade eder.⁹³

Pezdevî ve İbnü’l-Hümâm’ın belirttiğine göre Buharalı Hanefîler imanın yaratılmadığı görüşünü, Allah’ın tevfiği ve hidâyetiyle meydana gelmesi ve Kur’an’ın mahlûk olmadığına kıyasla delillendirme yoluna gitmiştir. Buharalılardan Nûh b. Ebû Meryem el-Mervezî (ö. 173/789) Ebû Hanîfe’den nakille imanın yaratılmış olduğunu kabul etmenin Kur’an’ın da yaratılmış olduğunu kabul etme anlamına geleceğini belirtir. Oysa Kur’an’ın yaratılmışlığını savunmak yanlıştır. Allah’ın kelâmı ezeli olup hâdis değildir. Allah’ın “*Lâ ilahe illa hû*”⁹⁴ (O’ndan başka ilah yoktur) sözü O’nun hakkında imandır. İman yaratılmıştır diyen her ne kadar Kur’an okumanın insanın fiili olduğunu kastetse de kıraat Allah’ın kelâmı üzerinde gerçekleşmektedir. Ebûbekir Muhammed el-Fazl, Şeyh İsmail b. Hüseyin ez-Zâhid, Ebû Muhammed b. Hâmid, Ebû Hafz es-Sefekverdî gibi Buharalı âlimler Allah kelâmının mahlûk oldu-

⁹¹ Pezdevî, *Usûlü’l-dîn*, 148; Neseî, *et-Temhid*, 81.

⁹² Mâtürîdî’nin Akîde Risâlesi üzerine şerh yapılan şu esere bakılabilir: Tâcuddîn es-Subkî, *es-Seyfü’l-meşhûr fî akîdeti Ebî Mansûr*, thk. Mustafa Saim Yeprem (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 39.

⁹³ Ebû Hanîfe, *el-Vasiyye*, 89; *Beyâzîzâde, el-Usûlü’l-münîfe*, 63; Lâmişî, *et-Temhid*, 147.

⁹⁴ Âl-i İmrân 3/18.

ğunu düşünmeye götüreceği endişesinden hareketle imanın yaratılmış olduğunu kabul edenlerin kâfir olduğunu dile getirmişlerdir.⁹⁵

Semerkant Hanefileri, Kur'an ile uyuşan belli kelimelerin telaffuzunun ve kelime-i şehâdet'in lafzının kişinin kalbinde yaratıldığını söylemiştir. Kalpte olan ile Allah'ın özünde olan ayrı şeydir. İnsanın kalbindeki kelâm-ı nefî'ye tekabül eden söz mahlûk olup Allah'ta olan kelâm-ı nefî ise yaratılmamıştır.⁹⁶ Semerkant ulemâsı imanın Allah'ın tevfiki ve hidâyetiyle meydana geldiği, tevfik ve hidâyetin ise mahlûk olmadığı görüşüne katılmakla birlikte tasdik ve ikrar olduğu gerçeğinden hareketle imanın mahlûk olduğunu belirtmişlerdir.⁹⁷

Buharalı âlimler imanın yaratılmadığı düşüncesini Kur'an'ın yaratılmadığı düşüncesi üzerine bina ederek savunmaktadır. Semerkantlılar ise insandan hareket ederek imanın insani yönünü ön plana çıkararak yaratılmış olduğu düşüncesini vurgulamaktadır.

SONUÇ

İbnü'l-Hümâm'ın belirttiği gibi tekvîn sıfatının ezeliği, kâfirin duasının kabulü, iyilik ve kötülüğün aklılığı, ehl-i fetret'in dinî konumu ve imanın yaratılmışlığı meseleleri hakkında Semerkant ve Buhara Hanefileri tarafından farklı tercihlerde bulunulmuştur.

Semerkant Hanefileri; Eş'arîler, Nûh b. Meryem el-Mervezî, Ebûbekir Muhammed el-Fazl, Ebû Muhammed b. Hâmid gibi Buharalı Hanefilerin aksine tekvîn sıfatının Allah'ın diğer sıfatları gibi ezeli olduğunu ve Mâtürîdî'den önce Hanefî çevrelerce kabul edildiğini Mâtürîdî'den evvel yaşamış kelâmcıların görüşlerine atıfta bulunarak delillendirmiştir. Buharalı Hanefilerin ve Eş'arîlerin tekvîn sıfatının ezeli kabul edilmesi durumunda âlemin de ezeli sayılabileceği endişesine Semerkant ulemâsı irade, kudret, kelâm gibi sıfatların ezeli kabul edilmesi durumunda irade edilenlerin, güç yetirilenlerin ve konuşulan-

⁹⁵ Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, 158; İbnü'l-Hümâm, *Kitabu'l-Müsâyere* (çeviri), 127; İzutsu, *İslâm Düşüncesinde İmân Kavramı*, 276.

⁹⁶ Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, 159; İbnü'l-Hümâm, *Kitabu'l-Müsâyere* (çeviri), 129; İzutsu, *İslâm Düşüncesinde İmân Kavramı*, 277.

⁹⁷ Subkî, *es-Seyfü'l-meşhûr*, 39; Lâmişî, *et-Temhîd*, 147; İzutsu, *İslâm Düşüncesinde İmân Kavramı*, 277.

ların ezeli olmasını gerektirmeyeceği kabulünden hareketle cevap vermiştir. Allah ezelde mürîd, kâdir ve mütekellimdir. Sıfatlar ile taallukları birbirinden tamamen farklıdır.

Semerkant Hanefileri kâfirin duasının sadece dünya ile geçerli olduğunu, Şeytan'ın talebinin Allah tarafından kabul edilmesi ve Hz. Peygamber'in mazlumun kâfir de olsa duasına icabet edileceği sözüyle ilişkilendirmiştir. Buharalılar da Kur'an'dan hareketle 'kafirin duasının sapıklıktan başka bir şey ifade etmeyeceği' ve hadiste geçen 'kâfir de olsa mazlumun duasının kabul edileceği' ifadesindeki kâfirin küfrân-ı nimet anlamında olduğunu ifade ederek kâfirin duasının dünyada ve âhirette asla kabul görmeyeceğini savunur.

Eşyanın zatında bizzat iyilik ve kötülüğün bulunduğunu kabul eden Semerkant kelamcıları aklen bu özellikleri bilmenin mümkün olduğunu ve Allah'ın bu özelliklerinden dolayı emrettiğini veya yasakladığını kabul ederken; Buharalılar ise, iyi ve kötüyü bilmenin ölçüsünün nakil olduğunu, eşyanın zatında iyilik ve kötülük bulunmadığını belirtmiştir. Akıl nesneleredeki iyilik ve kötülükleri bilemeyeceği gibi bilse dahi sonucunda ortaya çıkabilecek olumlu veya olumsuz durumlardan da etkilenmez. Semerkantlı Hanefiler akli iyiyi ve kötüyü bilmede kıstas olarak kabul ettikleri için bir kimsenin herhangi bir tebliğcinin davetiyle karşılaşmasa da aklen Allah'ın varlığına iman etme sorumluluğu taşıdığını belirtir. Çünkü Allah bu özelliği yaratılışta insanın fitratına ve aklına koymuştur. İnsan da bu yaratılışı ve evreni düşünerek yüce bir yaratıcının varlığına ulaşmak zorundadır. Eğer böyle bir çaba içerisinde bulunmazsa âhirette bu hususta hesaba çekilip azap görecektir. Buharalılar ise, her ne kadar kişi Allah'ı akıyla bilme noktasına ulaştığında bu imanın ondan geçerli olacağını kabul etse de zorunluluk bulunmadığını, Allah'ı bilme ve ona iman etmenin ölçüsünün peygamberin davetine muhatap olma olarak kabul eder.

İnsanın bütün eylemlerinin Allah'ın yaratmasıyla meydana geldiğini kabul eden her iki grup, imanın yaratılmışlığı konusunda ihtilaf etmiştir. Buharalılar imanın yaratılmadığı görüşünü Kur'an, tevfik ve hidâyetin yaratılmadığına kıyasla ortaya koymuştur. Eğer iman yaratılmış olarak kabul edilirse bu durumda hem Kur'an'ın hem de Allah'ın hidayeti ve tevfiğinin de mahlûk olarak kabul edilmesi gerekir. Semerkantlılar ise,

imanın insani boyutları olan tasdik, ikrar gibi kalpte meydana gelen özelliklerinden hareketle imanın yaratılmış olduğunu kabul eder. Ayrıca Allah'ın tevfiği ve hidâyeti mahlûk olmayıp bunlardan yararlanma boyutu olan teveffuk ve ihtidâ ise insana ait olup yaratılmıştır.

İbnü'l-Hümâm tekvîn sıfatının müstakil bir sıfat olmadığı ve kendisine peygamberin davetinin ulaşmadığı kimsenin sorumlu olmadığı hususunda Buhara Hanefilerinin görüşlerini benimserken, kâfirin duasının sadece dünyada geçerli olup kabul göreceği, hüsün ve kubuh'un akılla bilineceği ve imanın yaratılmış olduğu hususlarda da Semerkant Hanefilerinin görüşlerini daha tutarlı bulmuştur.

Kaynakça

- Altıntaş, Ramazan. "Fetret". *Kelam El Kitabı*. ed. Şaban Ali Düzgün. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Ateşyürek, Ahmet. *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fikrî Arka Planı*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Bağdâdî, Abdülkâhir. *Usûlü'd-dîn*. thk. Ahmed Şemsüddîn. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- Bedir, Murteza. *Buhara Hukuk Okulu*. İstanbul: İSAM Yayınları, 3. Baskı, 2019.
- Beğâvî, Ebû Muhammed. *Meâlimü't-tenzîl fî tefsîri'l-Kur'an*. thk. Abdurrezzak el-Mehdi. 5 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, 1410/1989.
- Beyâzîzâde, Ahmed Efendi. *el-Usûlü'l-münîfeli'l-imâm Ebî Hanîfe*. thk. İlyas Çelebi. İstanbul: İFAV Yayınları, 4. Baskı, 2014.
- Beyâzîzâde, Ahmed Efendi. *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin İtikâdî Görüşleri*. çev. İlyas Çelebi. İstanbul: İFAV Yayınları, 4. Baskı, 2014.
- Bulut, Halil İbrahim. *İslam Mezhepleri Tarihi*. Ankara: TDV Yayınları, 2016.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Kitâbu't-Ta'rifât*. Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1985.
- Çelebi, İlyas. "Hüsün ve Kubuh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/59-63. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Düzgün, Şaban Ali. "Semerkant İlim Havzası ve Mâtürîdî". *Mâtürîdî'nin Dünya Üzerine Dünyası*. ed. Şaban Ali Düzgün. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2011.
- Ebû Hanîfe, Numan b. Sâbit. *el-Vasiyye (İmam-ı Azamın Beş Eseri içinde çev. Mustafa Öz)*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2. Baskı, 1992.

- Ebü Hanîfe, Numan b. Sâbit. *el-Fıkhü'l-ekber (İmam-ı Azamın Beş Eseri içinde* çev. Mustafa Öz). İstanbul: İFAV Yayınları, 2. Baskı, 1992.
- Ebü Hanîfe, Numan b. Sâbit. *el-Fıkhü'l-ebzat (İmam-ı Azamın Beş Eseri içinde* çev. Mustafa Öz). İstanbul: İFAV Yayınları, 2. Baskı, 1992.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan. *Makâlâtü'l-islâmiyyîn ve'htilâfi'l-musallîn*. haz. Helmut Ritter. Beyrut: Dâru Neşr, 4. Baskı, 2005.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan. *el-Luma' fı'r-red alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'* thk. Muhammed Emin ed-Dannâvî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Baskı, 2012.
- Fatîş, Emrullah. "İbnü'l-Hümâm'a Göre Yaratılmışlık ve Ebediyet Bağlamında Cennet ve Cehennem". *Hikmet Yurdu* 8/16 (2015/2), 83-102.
- Gazzâlî, Ebü Hâmid. *İhyâu Ulûmî'd-Din*. çev. Ahmet Davutoğlu. 4 cilt. İstanbul: Bedir Yayınevi, 2002.
- Harputî, Abdüllatif. *Kelâm İlmine Giriş*. yay. haz. Fikret Karaman. İstanbul: Çelik Yayınevi, 2016.
- Işık, Kemal. *Maturîdî'nin Kelam Sisteminde İmân Allah ve Peygamberlik Anlayışı*. Ankara: Fütüvvet Yayınları, 1980.
- Izutsu, Toshihiko. *İslâm Düşüncesinde İmân Kavramı*. çev. Selahattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 3. Baskı, 2018.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fida İsmail. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-azîm*. thk. Sami b. Muhammed Selame. 8 cilt. Beyrut: Dâru't-Tabîa, 3. Baskı, 1999.
- İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*. haz. Emin M. Abdülvehhab-Muhammed el-Ubeydî. 18 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 3. Baskı, 1999.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâleddîn. *Kitâbü'l-Müsâyere (Şerhu'l-müsâmere ile birlikte)*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1979.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâleddîn. *el-Müsâyere fî ilmi'l-kelâm*. tas. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Mısır: Mektebetü'l-Mahmudiye, ts.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâleddîn. *Kitabu'l-Müsâyere*. çev. Harun Işık. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017.
- İbnü'l-Şerîf, Kemâl. *Kitâbü'l-Müsâmere (Kitâbü'l-Müsâyere ile birlikte)*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1979.
- İmâm-ı Rabbânî, Ahmed Faruk Serhendî. *Mektûbât-ı Rabbânî*. çev. Abdülkadir Ayçiçek. 2 cilt. İstanbul: Çile Yayınları, 1977.
- İsferâyînî, Ebü'l-Muzaffer. *et-Tefsîr fi'd-dîn*. thk. Kemal Yusuf el-Hût. Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1983.
- Kâdî Abdülcebbar, Ahmed. *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse: Mu'tezile'nin Beş İlkesi*. çev.

- İlyas Çelebi. 2 cilt. Ankara: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2000.
- Kârî, Ali. *Şerhu'l-fıkhi'l-ekber*. haz. Abdülkerim Tettan. İstanbul: Dersaadet Kitapevi, ts.
- Karlığa, H. Bekir. "Gazzâlî (Eserleri)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/ 518-530. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Kutlu, Sönmez. "Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâtürîdî". *İmam Maturîdî ve Maturîdilik*. haz. Sönmez Kutlu. 25-66. Ankara: Otto Yayınları, 6. Baskı, 2016.
- Kutluboğa, Kâsım b. *Hâşiyetü'l-müsâyere (Kitâbü'l-Müsâyere ile birlikte)*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1979.
- Lâmişî, Ebü's-Senâ Mahmûd b. Zeyd. *et-Temhîd li kavâidi't-tevhîd*. thk. Ahmed Ferid el-Mezîdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007.
- Mağnisavi, Ebü'l-Münteha. *Fıkh-ı Ekber Şerhi*. çev. Y. Vehbi Yavuz. İstanbul: Bayrak Yayınları, 1992.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbü't-Tevhîd*. thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi. İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 2007.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbü't-Tevhîd Açıklamalı Tercüme*. trc. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İSAM Yayınları, 8. Baskı, 2016.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Tevîlâtü ehli's-sünne*. thk. Fatıma Yusuf el-Haymî. 5 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât. *İslam İnançının Ana Umdeleri ('el-Umde Tercümesi')*. çev. Temel Yeşilyurt. Malatya: Kubbealtı Yayıncılık, 2000.
- Nesefî, Ebü'l-Mu'în. *et-Temhîd li kavâidi't-tevhîd*. thk. Ahmed Ferid el-Mezîdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007.
- Nesefî, Ebü'l-Mu'în. *Bahrü'l-keîâm*. thk. Seyyid Yusuf Ahmed. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- Nesefî, Ebü'l-Mu'în. *Tebîrâtü'l-edille fî usûli'd-dîn*. thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün. 2 cilt. Ankara: DİB Yayınları, 2003.
- Özen, Şükrü. "Mâtürîdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/146-151. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Pezdevî, Ebu'l-Yusr Muhammed. *Usûlü'd-dîn*. thk. Hans Peterlens. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 2003.
- Pezdevî, Ebu'l-Yusr Muhammed. *Ehl-i Sünnet Akâidi*. çev. Şerafettin Gölcük. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 5. Baskı, 2015.

- Râzî, Fahreddin Ömer. *Kelâm'a Giriş [el-Muhassal]*. çev. Hüseyin Atay. Ankara: AÜİF Yayınları, 1978.
- Râzî, Fahreddin Ömer. *Mefâtihu'l-gayb*. 32 cilt. Beyrut: Dâru İhyâit-Turasi'l-Arabi, 3. Baskı, 1999.
- Râzî, Fahreddin Ömer. *Me'âlimu Usûli'd-Dîn-Kelâm İlminin Esasları-*. çev. Muhammet Altaytaş. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Sâbûnî, Nûreddîn. *el-Kifâyefi'l-hidâye*. thk. Muhammed Aruçi. İstanbul: Merkezü'l-Buhûsü'l-İslamiyye, 2014.
- Sâbûnî, Nûreddîn. *el-Bidâye fi usûli'd-dîn*. thk. Bekir Topaloğlu. Ankara: DİB Yayınları, 5. Baskı, 1995.
- Semerkandî, Hâkim. *es-Sevâdü'l-a'zam*. İstanbul: Yasin Kitabevi, 2013.
- Semerkandî, Şemsüddin. *İslam İnanç Esasları*. çev. İsmail Yürük-İsmail Şık. Ankara: Araştırma Yayınları, 2011.
- Subkî, Tâcuddid. *es-Seyfü'l-meşhûr fi şerhi akîdeti Ebî Mansûr*. thk. Mustafa Saim Yeprem. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Şehristânî, Abdülkerîm. *el-Milel ve'n-nihal*. thk. M. Seyyid Kılânî. 3 cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2. Baskı, 1975.
- Şehristânî, Abdülkerîm. *Nihâyetü'l-ikdâm fi ilmi'l-keâm*. thk. Ahmed Ferid el-Mezidi. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- Şükri, Muvaffâk Ahmed. *Ehlü'l-fetre ve men fi hukmihim*. haz. Abbas Mahcub-M. Abdullah el-Hatib. Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1988.
- Taftazani, Ebü'l-Vefa. *Ana Konularıyla Kelam*. çev. Şerafettin Gölcük. Konya: Kitap Dünyası, 2. Baskı, 2000.
- Taftazânî, Sadeddîn Ömer. *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi-Şerhu'l-Akâid-*. haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 9. Baskı, 2017.
- Tahâvî, Ebü Cafer. *Akîdetü't-Tahâviyye*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1995.
- Tehânevî, Muhammed Ali. *Mevsûatü keşşâf-ı istilâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm*. thk. Ali Dahruc. 2 cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1996.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Sait. *Maturidi ve Nesefî'ye Göre İnsan Hürriyeti*. Ankara: MEB Yayınları, 1997.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Sait. "Mâtürîdî Kelam Ekolünün İki Büyük Siması: Ebû Mansûr Mâtürîdî ve Ebü'l-Muîn en-Nesefî". *İmam Maturîdî ve Maturîdilik*. haz. Sönmez Kutlu. 167-185. Ankara: Otto Yayınları, 6. Baskı, 2016.

- Yurdagür, Metin. “Fetret”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12/475-480. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Yücedoğru, Tefvik. “Ehl-i Sünnet Kelamcılarında Tekvin Tartışması”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakóltesi Dergisi* 2/2 (1987/2), 253-261.
- Zemařeri, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Amr. *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidî't-tenzîl ve uyûnu'l-ekâvil fi vucûhi't-te'vîl*. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. Baskı, 1407/1986.